

Eesti Arheoloogia Ajakiri, 2002, 6, 2, 150–152

<https://doi.org/10.3176/arch.2002.2.04>

SUURUURIMUS TARTU TEKKIMISEST

Jaan Tamm

Eesti Humanitaarinstituut, Salme 12, 10413 Tallinn, Eesti; jaan@ehi.ee

Andres Tvauri. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. (Muinasaja teadus, 10.) Tartu; Tallinn, 2001.

Mitte ainult muinasteadlasi ja tartlasi, vaid ka eestlasi laiemalt on peaaegu aastasada huvitanud küsimus – kuidas ja millal on Eesti linnad, sealhulgas ka Tartu, tekkinud. Teaduslikult püstitas sellise küsimuse esmakordselt baltisaksa kunstiajaloolane ja arhitekt W. Neumann oma 1911. a Riias ilmunud artiklis (Neumann 1911), kus ta kõrvuti Riia, Tallinna, Pärnu ja Jelgavaga vaatles ka Tartu linnaplaani arengut. Kuna nimetatud linnades polnud selleks ajaks toimunud ühtegi laiema ulatusega arheoloogilist kaevamist või muud natuuriuuringut, siis piirdus Neumanngi juba ajalooallikatest teadaoleva materjali interpreteerimisega, millele uue tahuna lisandus olemasoleva linnaplaani analüüs. Viimane omakorda tugines traditsioonilisele Saksa ajalooliste linnade plaanimaterjali analüüsil põhinevale uurimismetoodikale. Seesuguselt lähtematerjalilt sai kvalitatiivselt edasi minna üksnes uue ja massilise andmebaasi kasutusele võtmisega. Selleks sai olla eelkõige arheoloogiline leiuaines ning kultuurkihtide analüüs.

Seda mõistsid suurepäraselt ka need poliitik-ajaloolased, kes 1951. a NSV Liidu Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudi pleenumil laiema ajaloolaste ringi ees tõstasid küsimuse Vana-Liivimaa linnade (eriti Tallinna) arheoloogilise uurimise vajadusest. Omajagu tõuget andsid aga kohalikku ajalugu ja olusid suurepäraselt tundvate ajaloolaste Z. Ligersi (1946) ja P. Johanseni (1951) läänes ilmunud uurimused, milles püstitatud nn normannistlikele teooriatele taheti väliuurimistega teravat vastulööki anda.

Ometi on ka nimetatud ideoloogilis-poliitilistest üleskutsetest möödunud juba pool sajandit. Õnneks ei ole see aeg Tartu arheoloogilise uurimise seisukohalt mitte tuulde lennanud või raisatud. Pigem vastupidi. 1958. a tollase Tartu Riikliku Ülikooli arheoloogia õppejõu V. Trummali poolt Toomemäel alustatud ja hiljem ka all-linna laienuenud arheoloogilised kaevamistööd on hilisematel kümnenditel olulist lisa saanud tema õpilaste uurimistevõimega. Nimetagem eelkõige R. Metsalliku, M. Auna, T. Ausi, K. Lange, A. Mäesalu, P. Piiritsa ja R. Vissaku juhutatud kaevetöid. Kui lisame siia juurde ka vaid mõne kindla arhitektuurimälestise uurimisega seotud arhitektide või kunstiajaloolaste (R. Otto, H. Kjellini, O. Freymuthi, N. Olli, O. Prints, K. Altho, U. Tiirmaa) kogutud andmestiku, siis saamegi seisu, mis Andres Tvauril lubab tema uurimuse 11. leheküljel väita, et Tartu on arheoloogide poolt kõige enam kaevatud linn Eestis. Ning samas tõdeda, et eraldi uurimust Saksa vallutuse eelse Tartu kohta pole enne teda kirjutatud.

Nagu siinsest võrdlemisi pikast sissejuhatusest võib välja lugeda, on selleks olnud mitmeid põhjusi. Kuigi linnaarheoloogia kui uurimissuund ulatub ajas tagasi juba 16. sajandisse, kui algasid iidse Rooma kaevamised, puudus Eesti asustusajaloolises uurimistegevuses veel möödunud sajandi keskpaigaski selline mõiste. Omaette distsipliinist saab rääkima hakata alles 1970. aastatel: siis hakati üha enam tegelema linnades või linnalistes keskustes paiknevate üksikobjektide uurimisega. Sellele viinud initsiatiiv ei lähtunud mitte akadeemiliste asustusajaloolaste teaduslikest programmidest, vaid hoopiski restauraatorite, keskajaga tegelevate kunstiajaloolaste või nendega seotud arheoloogide ringkondadest. Arheoloog oli restaureerimisorganisatsioonide tungival nõudmisel lõpuks ka ülikoolis hakatud V. Trummali kaasabil ette valmistama. Selles suhtes ei olnud erand ka mitte Tartu, kus laialatuslikumatest ja teatud linnaasustusloolisi üldistusi võimaldavatest suurkaevamistest saame rääkida ikkagi alles 1980. aastate esimesest poolest alates. Või kui pidada silmas A. Tsvauri nimetatud aastaarvu 1997 kui raamatu "Muinas-Tartu" kirjutamise algsaajaks, olid olulist uut informatsiooni pakkuvad uurimistööd selleks ajaks kestnud juba üle 15 aasta.

On seda palju või vähe? Raske öelda. Novgorodi või Riiaga võrreldes kindlasti vähe. Kui aga kõrvutada mõne teise Eesti linnaga või ka linnusega, kus arheoloogilises mõttes veel labidatki maasse pole löödud, siis kindlasti palju.

Igatahes andis Tartu uurimistööde seis Tsvaurile kindlust formuleerida lk 14 esitatud kaks küsimust:

1. Kuidas ja millal tekkisid Tartu linnus ja asula ning milliseid arenguloolisi etappe elas see koht üle enne lõplikku Saksa vallutust 1224. a?

2. Milline oli Muinas-Tartu funktsioon asulana ja milline oli tema koht halduslik-poliitilisel maastikul erinevatel asustusetappidel?

Kuigi autor on vihjanud võimalusele samal uurimuslikul baasil veel terve rea teiste küsimuste esitamiseks, on käsitletavas monograafias see siiski tegemata jäänud. Seega jääb ka minu ülesandeks vaadelda, kuidas Tsvauri enda poolt esitatud küsimustele vastata suudab.

Oma tööd ei ole Tsvauri teinud mitte päris tühjal kohal seistes, vaid tuginenud lisaks rohkete arheoloogiliste uurimistööde tulemustele ka varasemate uurijate tehtud üldistustele. Raamatu historioograafilises osas (lk 22–28) käsitleb ta pikemalt Eesti rahvusliku arheoloogiategadeuse alusepanija Harri Moora, Tartu teenekaima uurija Vilma Trummali ning 1992. a Tartu Ülikoolis peaaegu analoogsel teemal magistritööd kaitsnud Romeo Metsalliku poolt väljaöeldud. Oluliselt vähem on vaadeldud teiste uurijate (nt K. Altho ja A. Vallase) avaldatut. Korrektno on seniste uurimistööde kokkuvõtte (lk 27), mis elimineerib äärmusarvamused. Samas läheb raamatu autor kohe ja sujuvalt üle omapoolse asustusajaloolise hüpoteesi püstitamisele, mida tasuks siinkohal ka üle korrata: "Tartu linnus ja selle jalamil paiknev asula ei olnud alates nende tekkimisest kuni Saksa vallutuseni püsivalt asustatud. Asustusperioode lahutasid üksteisest pikad asustuskatked, mil linnus ja asula seisis mahajäetuna ning Tartu ei olnud neil aegadel haldus-, kaubandus-, käsitöö- või muu keskus. Tartu erinevaid muistseid asustusperioode ei tule käsitleda üksteisest välja arenenud asulatena, vaid need on rajatud samale kohale eri aegadel, erinevate huvigruppide poolt ja erinevatel põhjustel."

Monograafia teine peatükk (lk 29–161) annabki ülevaate sellest arheoloogilisest allikmaterjalist, millele tuginedes autor oma hüpoteesi püstitab. Kultuurikihi põhjal antakse ülevaate võrdlemisi vähe uuritud muinaslinnusest ning selle ümbruse asustuslaikudest nii Toomemäel kui ka all-linnas. Lisaks sellele on laiemasse käibesse toodud kultuurikihi analüüs väljapoole traditsioonilist vanalinna jäävatelt, kuid Tsvauri kolleegide (M. Auna, R. Metsalliku) uuritud aladelt Kaubahalli ja Postimaja ümbruses ning Tiigi–Akadeemia–Vanemuise–Pepleri kvartalis. On hea, et kokkuvõtvalt on esitatud ka varem siin-seal aruannetes või üksikartiklites vaadeldud arheozooloogiline ja arheobotaaniline leiuväli. Peatüki teise ja mahukama osa moodustab muidugi traditsioonilise arheoloogia lemmikmaterjali – leiuväli (seda on püütud ka otstarbeti rühmitada) – käsitus. Tutvustatud materjalile tuginedes näib olevat selgeks vaieldud ka ühe leiuväli suurema rühma – kedrakeraamika – Loode-Vene poolne päritolu. Ometi jääb õhku rippuma küsimus mujal Eestis, eriti mereäärsetes piirkondades esineva slaavipärase kedrakeraamika taustast. Olen ka ise paaris varasemas Tallinna keraamika käsitluses (Tamm 1978; 1995) Poola rannikuala paralleelidele tuginedes pidanud võimalikuks kohatist lääneslaavlaste mõju. Toodud märkus ei puuduta kuidagi Tsvauri Tartu kedra-

keraamika analüüsi, küll aga peaks teda innustama edasi tegelema leiuainese ühe alaliigiga, millele kõige sagedamini toetutakse asustusajalooliste või etnogeneesi käsitlevate argumentide esitamisel.

Üheks kõige tähtsamaks peatükiks tuleks käsitleva monograafia puhul pidada kolmandat ehk seda, mis annab tõlgenduse kogu varem esitatud arheoloogilisele allikmaterjalile. Kui viimase ebaühtlus on põhjendatav uurimisobjektina vaadeldava Muinas-Tartu territooriumi erineva uuritusega või vajaliku informatsiooni allikaks oleva muinasaegse kultuurikihi hävitatusega Toomemäe või vallikraavide ja bastionaalse vööndi erinevates osades, siis mõnevõrra ülepingutatud või lugeja alahindamisena tundub arutelu esemete mitmest elust. On ju sellisel puhul tegu tuntud talumehetarkuse ülekordamisega, mille koht võiks äärmisel juhul olla esmakursuslaste loengus, mitte kuidagi aga monograafilise käsitluse, pealegi doktoritööna esitatu kaante vahel. Samas tuleb tõdeda, et autor on püüdnud olemasolevast võtta maksimumi, sageli selleks ka kasinat algandmestikku moodsatesse tulpdiaagrammidesse ja levikukaartidesse vormides. Kas seegune statistika peegeldab aga majanduslikku või asustuslikku hetkeseisu või on see mõne pikema perioodi üldistus, jääb lahtiseks. Pigem näitab see hoopiski tänast ebaühtlast uurimiseisu endise Muinas-Tartu territooriumil. On ju autor isegi tõdenud (lk 20), et Tartust on 1999. a seisuga arheoloogiliselt uuritud 1,9 hektarit, mis keskaegse Tartu territooriumist moodustab vaid 6,9%, ning sellelt alalt on saadud üle 100 000 üksikleiu. Suurema osa sellest leiuainesest moodustab siiski massiline materjal – keraamika. Pidades silmas aga autori enda seatud ajalisi raame 600–1224 ning asjaolu, et enamik leiumaterjalist ei ole dateeritav (lk 169), jäävad mitmedki levikukaardid kergekaalulisteks või liialt vähese ainesega kaetuks. Mida näiteks ütleb lugejale naelte ja naelakatkendite levikukaart (joon 91) või samasugune kaart nugade kohta (joon 90), kui lk 121 võime lugeda, et muinasaega kuuluvaid naelu on Tartust leitud vaid 21 ja täpselt samasugune on nugade või noakatkendite arv (lk 116). Püüdes seda arvu aga jagada 624 aastaga, saame 1 naela- või noakatke iga 29,7 aasta kohta. Absurd! Sellisel analüüsil pole ju mõtet. Mõneti korvab seesugust negatiivseks kippuvat pilti lk 186–189 esitatud elukutseliste käsitöölisega seonduv, põhiliselt küll Rootsi ja Norra uurijatele toetuv arutelu ning sellele järgnev Tartu asendi käsitlus lk 195–212.

Oma vahekokkuvõttes (lk 212) annab Tvauri vastuse ka lk 14 esitatud esimesele küsimusele. Teisele küsimusele, mis puudutab Muinas-Tartu funktsioone asulana ning tema kohta halduslik-poliitilisel maastikul, vastamiseks võtab monograafia autor appi ka kirjalikud allikad. Kuigi viimased on mulle mõnevõrra tuttavad küll juba ülikooliaegsetest loengukursustest, ei pea ma ennast ometi piisavalt pädevaks, tungimaks ajaloolaste “kapsamaale”. Seetõttu jätaaksin käesolevas kontekstis oma arvamuse monograafia viimase ehk neljanda peatüki kohta üldse välja ütle mata. Samas julgen arvata, et Tartu praeguse uurituse juures polegi Tvauri teisele küsimusele nii kerge ühest ja lakoonilist vastust anda. Aga ega seda pole lihtne teha ka teiste Eesti muinasaegsete asustuskeskuste puhul. Nähtavasti seetõttu vältisid oma Kirde-Eesti ja muistse Rävalla uurimustes selge seisukoha väljendamist ka Toomas Tamla ning Valter Lang.

Missugune on üldmulje monograafiast? Positiivne! Vaatamata kriitilistele märkustele, on siiski tegu tugeva tööga, mis väärib igati hindamist. Ja veelgi enam – järeletegemist. Selleks peab aga vabanema mõningatest meie arheoloogiateadust (eriti linnaasustuse uurimist) kammitsevatest stampidest. Et seda on siiski võimalik teha, näitab kujukalt Andres Tvauri kirjutatud monograafia.

Kasutatud kirjandus

- Johansen, P.** 1951. Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm.
- Ligers, Z.** 1946. Historie des villes de Lettonie et d’Estonie. Paris.
- Neumann, W.** 1911. Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde. – Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte, XXI, 28. Riga, 84–99.
- Tamm, J.** 1978. Tallinna vanemast keraamikast. – Ehitus ja arhitektuur, 2, 41–48.
- Tamm, J.** 1995. Tallinna vanemast asustusest. – Vana Tallinn, V(IX), 10–34.